

RECENSIES

Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam: Boom, 2006) 123 p.

ISBN-10 9085063434

Al geruime tijd breken wetenschappers, beleidsmakers en feministen hun tanden op verklaringen voor de geringe arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen, die fors achterblijft bij die in andere geïndustrialiseerde landen. Vanaf de jaren zeventig begon daar geleidelijk verandering in te komen. Behoorde in 1960 nog maar 22 procent van alle vrouwen tot de beroepsbevolking, in 2004 steeg dat percentage naar 59 procent. Zie daarvoor Kea Tijdens, *Een Wereld van Verschil: arbeidsparticipatie van vrouwen 1945-2005* (Rotterdam 2006). Ook in Europees perspectief lijken Nederlandse vrouwen hun achterstand inmiddels met een arbeidsdeelname van acht procent boven het Europese gemiddelde ongedaan gemaakt te hebben (CPB, *Arbeidsparticipatie van vrouwen*, 2001). Aangezien Nederlandse vrouwen echter nog altijd veel vaker dan hun buitenlandse collega's in deeltijd werken, suggereert deze procentuele inhaalslag een hogere arbeidsdeelname dan de feitelijk gewerkte uren aangeven.

Deze stand van zaken maakt het prikkelende essay van Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden, over de relatie tussen de vroege emancipatie van vrouwen en de Noordwest-Europese economische voorspoed, uiterst actueel. Zij baseren zich op de meer egalitaire relaties tussen mannen en vrouwen en tussen de generaties, die in de periode van 1200 tot 1500 ontstaan en uitmonden in wat de Noorse historisch-demograaf Hajnal het Europese huwelijkspatroon heeft genoemd. Volgens dit patroon is de gemiddelde huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen rond de Noordzee veel hoger dan elders en blijft een aanzienlijk deel van de bevolking ongehuwd. Beide factoren remden de bevolkingsgroei en brachten een evenwicht tussen bestaansmiddelen en bevolking in de pre-industriële samenleving tot stand. In hun met vaart en flair geschreven betoog stellen de auteurs zich tot doel om de sociale dynamiek die aan het Europese huwelijkspatroon ten grondslag ligt beter te doorgronden. Ver-rassend genoeg krijgt de Rooms Katholieke kerk daarbij een hoofdrol toegewezen. Opeenvolgende katholieke doctrines benadrukten dat consensus tussen twee huwelijkskandidaten belangrijker was dan de eigenlijke consumptie, omdat tegen de zin van een of beide partners gesloten huwelijken tot slechte resultaten leiden. Het in Noordwest-Europa gebruikelijke gemeenschappelijke eigendom binnen het huwelijk en het erfrecht verstevigde de maatschappelijke positie van vrouwen eveneens. In het noorden was het gebruikelijker het eigendom tussen de generaties over te dragen na het overlijden van de ouders, in plaats van de zuidelijke bruidsschat aan het begin van het huwelijk. Anders dan in het mediterrane gebied, hoefden noordelijke meisjes zich niet in een huwelijk te storten omdat hun erfenis verzekerd was. In het zuiden werd de bruidsschat bepaald door de economische bijdrage van de bruid aan het huishouden van de schoonfamilie. Naarmate zij jonger was nam haar toegevoegde waarde in arbeid en kinderaantal toe en haar bruidsschat af. Op latere leeftijd maakte deze economische logica vrouwen al snel te duur om uit te huwelijken.

Het noordelijke trouwen uit affectie kreeg de wind in de zeilen bij een gunstige arbeidsmarkt. Vooral de vermoedelijk door de pest veroorzaakte Zwarte Dood, veroorzaakte een krappe arbeidsmarkt en dientengevolge een sterke stijging van de reële lonen van mannen maar vooral van vrouwen. Economische zelfstandigheid stelde de jongeren in staat om te sparen voor een eigen huishouden en zich aan de macht van en de zorg voor oudere generaties te onttrekken. Vanaf de zestiende eeuw kenterde het tij. De positie van vrouwen verslechterde door de verminderde vraag naar arbeid en de ‘terugkeer van patriarchale verhoudingen’. De gelijktijdige, sociaal-economische, ideologische en juridische achteruitgang blijft echter onverklaard en ook over de richting van het verband tussen beide grootheden tasten we in het duister.

Daar de auteurs historische vanzelfsprekendheden op een verrassende manier op de schop nemen, neem ik voor lief dat het essay conform de regels van het genre luchtig omgaat met bewijsvoering en onderbouwing. Minder bevalt het me dat de auteurs hun boekje menen te moeten presenteren als nuttige achtergrondkennis voor het maatschappelijke debat over de verschillende posities van vrouwen in westerse en niet-westerse (c.q. islamitische landen). De boodschap van het boek is immers dat het vroege kapitalisme profiteerde van de egalitaire sekseverhoudingen, maar ook dat ongelijke sekseverhoudingen geen belemmering of zelfs een stimulans waren voor latere kapitalistische bloei. Met andere woorden vrouwelijkheid en kapitalisme gaan niet altijd samen. In aanmerking genomen dat het essay bovendien in alle talen zwijgt over het afwijkende Nederlandse arbeidsparticipatiepatroon, is het mij een raadsel waarom feministische columnisten de overspannen pretentie bij te dragen aan het maatschappelijk debat voor zoete koek geslikt hebben (zie bijvoorbeeld Heleen Mees in *NRC* 18 april 2007; Jolande Withuis in *NRC* 12 januari 2007). Mogelijk springen zij al een gat in de lucht bij het eerste spoor van bewijs dat het ook anders kan. Niettemin is de dubbelzinnige boodschap niet alleen dat arbeidsparticipatie tot positieverbetering leidt, maar ook dat die positieverbetering teniet kan worden gedaan. Veranderingen waar vrouwen in deze historische analyse geen greep op hebben. In die zin zijn de overeenkomsten tussen de westerse en de niet-westerse wereld groter dan feministische columnisten en vermoedelijk ook de auteurs lief is.

Liesbeth Bervoets
Universiteit van Amsterdam

Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006) 272 p. ISBN 9789053568767. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam 2006.

Traditioneel schrijft men de militaire successen die de Verenigde Provinciën tijdens de Tachtigjarige Oorlog behaalden, op rekening van het militaire genie van de prinsen Maurits en Frederik Hendrik. Willem van Oranje wordt geëerd als Vader des Vaderlands, maar zijn militaire talent heet beperkt tot bedenkelijk te zijn. De legers die hij in het veld bracht, gelden niet als een toonbeeld van militaire organisatie. Pas met de op klassieke auteurs gebaseerde legerhervormingen van Maurits en Willem Lodewijk wordt het Staatse leger echt geacht zijn mannetje te kunnen staan.

In zijn proefschrift bindt Erik Swart de strijd aan met dit vastgeroeste beeld. Vooreerst toont hij aan dat het uitbreken van de Opstand helemaal niet voor een breuk zorgde als het op oorlogsvoeren aankwam. De leiders van de opstandelingen hadden dezelfde leerschool doorlopen als hun tegenstanders in het Habsburgse kamp. Meer dan eens hadden ze voordien schouder aan schouder gevochten. Hun aanpak was dan ook in wezen dezelfde. Beide kampen hadden vooral af te rekenen met de gebrekkige discipline van de gewone soldaten. Algemeen werd aangenomen dat het krijgsvolk steeds onhandelbaarder werd. Het valt moeilijk uit te maken in welke mate het hier om perceptie ging en in welke mate de aantoonbare verpaupering van de gewone soldaat meer en meer zijn tol eiste. In elk geval was het Oranje duidelijk dat een leger dat zich om de haverklap aan wandaden tegenover de burgerbevolking bezondigde, nooit het soort brede steun zou kunnen krijgen dat nodig was om de Opstand te winnen. Vandaar dat hij grote zorg besteedde aan het disciplineren en professionaliseren van het Staatse leger. Zijn bijdrage tot het succes van de Staatsen lag daarom niet zozeer bij het tactische commando, maar bij de strategische organisatie van het leger.

Concreet moest een nauwgezette monsterring de sterk verspreide fraude uitroeien. In de militaire rechtspraak kwamen er beroepsjuristen in de plaats van de traditionele vormen van onderlinge berechting. De prins was ook geheel bij de tijd in zijn streven om de vuurkracht van zijn troepen systematisch te verhogen. Het meest heikele punt bleef de last die het leger op de burgerbevolking legde. Ook hier was het duidelijk dat Oranje alles in het werk stelde om de (stedelijke) bevolking zoveel mogelijk te ontzien. Vandaar dat inkwartieringen, ziekenzorg en contributies in toenemende mate ambtelijk werden afgehandeld. Het blijft echter wel de vraag of men evenveel zorg nam om het platteland te ontzien. Oranjes hervormingen bouwden in belangrijke mate voort op Habsburgs-Bourgondische praktijken en waren eveneens schatplichtig aan de ervaringen die Hugenootse strijdkrachten opdeden tijdens de Franse Godsdienstoorlogen.

Een en ander wordt stelselmatig gekaderd in de grote vragen van de *new military history*. Niet het krijgsverloop of de interne geschiedenis van de krijgsmacht is van belang, wel de manier waarop een leger met de bredere maatschappij interageert. Daarmee mengt de auteur zich ook in het debat over de zogenaamde militaire revolutie. In navolging van Jeremy Black gaat Swart ervan uit dat men het revolutionaire aspect van de oorlogsvoering in de zestiende eeuw beter niet overschat. En met Black kent hij aan geleidelijke culturele processen een groter gewicht toe dan aan een of andere technologische innovatie. Kortom, dit proefschrift verrijkt de historiografie over het onderwerp in belangrijke mate. Dankzij Parker weten we hoe de Spaanse Monarchie de opstandige Nederlanden te lijf ging. Nu begrijpen we beter waarom het ze niet gelukt is om de Opstand in de kiem te smoren.

Luc Duerloo
Universiteit Antwerpen

Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer (eds.), *Paths of integration: Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006) 343 pp. ISBN 9789053568835

De vraag of de integratieperspectieven van de voornamelijk Latijns-Amerikaanse, Aziatische en Afrikaanse nieuwkomers uit de laatste decennia al dan niet overeenkomen met die van de Zuid- en Oost-Europese migratiegolf uit de periode 1880-1914, zorgt

reeds geruime tijd voor een intense discussie in de Verenigde Staten. Niet alleen historici, maar ook sociale wetenschappers en opiniemakers roeren er de pen in het debat. Waar sommigen menen dat culturele of economische verschillen de integratieperspectieven van recente nieuwkomers veel meer beperken dan eertijds het geval was, betogen anderen dat hedendaagse integratietrajecten na verloop van tijd hun laat-negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse tegenhangers zullen evenaren.

Het Amerikaanse debat over het verschil in integratietrajecten van 'oude' en 'nieuwe' migranten heeft tot nog toe weinig weerklank gehad aan deze zijde van de Atlantische Oceaan. Volgens de samenstellers van deze bundel is dat voornamelijk te wijten aan het feit dat Europa haar migratieverleden lang ontkend heeft, waarbij immigratie beschouwd werd als een recent fenomeen van na de Tweede Wereldoorlog. Ten onrechte, menen zij. Niet alleen toont een groeiende stroom studies aan dat de meeste Europese landen sinds de vroegmoderne periode belangrijke immigratiegolven kenden, de redacteurs betogen bovendien dat een comparatiefhistorisch perspectief wezenlijke inzichten kan opleveren in de mogelijkheden en beperkingen van migratie- en integratieprocessen in verleden en toekomst. Daarmee is dan ook meteen de opzet van deze bundel duidelijk: het samenbrengen van een reeks studies die het hoe en waarom van verschillen in Europese integratietrajecten tracht te onderzoeken in een ruim tijds kader, teneinde een beter inzicht te krijgen in de factoren die integratie bevorderen dan wel afremmen. Een achterliggende vraag hierbij is in hoeverre de Europese ervaringen in dit domein verschillen van die in de Verenigde Staten en wat de implicaties daarvan zijn voor de reikwijdte van het Amerikaans georiënteerde debat. Als dusdanig vormt deze bundel qua thematiek en opzet een veelzijdige pendant van Leo Lucassens comparatieve essay *The immigrant threat* (Urbana en Chicago 2005), waarin hij de langetermijn integratiekansen van recente Europese migranten inschat aan de hand van een kritische doorlichting van de integratietrajecten van 'problematiese' nieuwkomers uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw.

De bundel groepeerde studies van zowel historici als sociologen, antropologen en politicologen en weerspiegelt daarmee het streven naar interdisciplinariteit in migratie-onderzoek dat de redacteurs in hun inleiding bepleiten. De dertien bijdragen werden ingedeeld in drie onderdelen. Het eerste deel *Then and now* groepeerde de 'convergent-comparatieve' studies, die de integratietrajecten van bepaalde migrantengroepen in eenzelfde gebied maar in een andere periode onder de loep nemen. De bijdrage van Leo Lucassen focust op de gelijkenissen en verschillen van Poolse en Turkse immigranten in het Ruhrgebied (respectievelijk in de decennia voor de Eerste en na Tweede Wereldoorlog), terwijl Marie-Claude Blanc-Chaléard de balans opmaakt van de receptie van Italiaanse immigranten in Frankrijk uit de periode 1880-1950 en die van Algerijnse immigranten na de Tweede Wereldoorlog. Laure Teulières analyseert de positie van Italiaanse rurale nieuwkomers in Zuidwest Frankrijk van de jaren 1920 tot de jaren 1960. De bijdragen van Karen Schönwalder, Jochen Oltmer en Barbara Dietz, ten slotte, besteden bijzondere aandacht aan de rol van de staat in processen van immigratie en integratie in het Duitsland van de voorbije honderdtwintig jaar, met in de twee laatste bijdragen een bijzondere aandacht voor het immigratiebeleid ten aanzien van 'buitenlandse Duitsers' – de zogenaamde *Aussiedler* – in verschillende periodes.

Een tweede deel *Here and there* bundelt de 'divergent-comparatieve' studies, die zich buigen over de integratietrajecten van bepaalde migrantengroepen in verschillende ruimtelijke en/of chronologische contexten, zoals de Polen in Berlijn en het Ruhrgebied tussen 1860 en 1920 (Dorota Praszalowicz), de Indische Sindhi in Malta sinds de jaren 1880 en in Londen na 1945 (Mark-Anthony Falzon), en de naoorlogse

Afro-Caraïbische migratie naar Frankrijk en Groot-Brittannië (Laurence Brown). Het derde deel *Institutions and integration*, ten slotte, brengt studies samen die de rol van instituties zoals migrantenorganisaties, inburgeringsbewegingen of vakbonden in integratietrajecten onder de loep nemen. Zo vergelijkt Barbara Schmitter-Heissler de evoluties in de houding van vakbonden ten aanzien van nieuwkomers in verscheidene Europese landen met die van hun Amerikaanse tegenhangers. Marlou Schrover analyseert op haar beurt de rol en ontwikkeling van Duitse migrantenorganisaties in Utrecht van het midden van de negentiende eeuw tot de eerste decennia van de twintigste eeuw. Thijl Sunier onderzoekt de problematische relatie tussen godsdienst en natiestaat in het integratietraject van islamitische nieuwkomers in verschillende Europese landen, terwijl Dorothee Schneider het hoe en waarom van Amerikanisatiebewegingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw tegen het licht houdt.

De redacteuren hebben getracht de uiteenlopendheid in onderwerpen op te vangen door de bundel te laten voorafgaan door een inzichtelijke en kritische inleiding. Desalniettemin passen niet alle bijdragen even vlot in de opzet die in de inleiding naar voren wordt geschoven. Zo had een duidelijke afbakening van het concept integratie en een eenduidige uiteenzetting van de onderzoekslijnen bij aanvang mogelijk voor iets meer afstemming tussen de verschillende bijdragen kunnen zorgen.

De eindconclusies richten zich voornamelijk op relatief brede verschillen, zoals die tussen Europa en de Verenigde Staten, of tussen verschillende grote tijdsgewrichten, maar laten het causale gewicht van verschillende integratiebevorderende of -remmende factoren enigszins in het midden. Niettemin vormen zij een belangrijke aanzet tot verder onderzoek. Zo geven verschillende bijdragen aan dat de postindustriële formatie van arbeidsrelaties sinds de jaren 1970 de integratieperspectieven van nieuwe migranten negatief beïnvloed heeft, enerzijds omwille van de opkomst van massale werkloosheid, anderzijds omwille van het wegvallen van de werkvloer als socialiseringsplek bij uitstek (Lucassen, Blanc-Chaléard, en – in een rurale context – Teulière). De flexibilisering en toenemende differentiatie van de post-Fordistische arbeidsmarkt vermindert met andere woorden de kansen van nieuwkomers om door middel van hun *job* (en via de vakbonden – Schmitter-Heissler) als *één van ons* beschouwd te worden. Ten tweede bevestigen verschillende bijdragen het grote belang van de staat in het reguleren van migratie en integratie (Schönwalder, Oltmer, Dietz, Brown, Sunier), wat van de Europese politieke verscheidenheid meteen een belangrijk verschilpunt maakt in vergelijking met de mono-gouvernementele Verenigde Staten. Bovendien betogen de redacteuren dat de specificiteit van de Europese verzorgingsstaat minder selectieve patronen van immigratie in de hand werkt dan in de vs het geval is. Hoewel economische en politieke determinanten de bakens van integratieperspectieven lijken uit te zetten, belichten verschillende bijdragen toch ook het belang van strategieën en *agency* van migrantengroepen zelf (Praszałowicz, Falzon, Schrover, Sunier, Schneider). Sommige migranten blijken hierbij beter uitgerust of gemotiveerd dan anderen om op te gaan in de ontvangende samenleving en/of om aanwezige kansen voor sociale stijging te benutten, wat op zijn beurt dikwijls kan gerelateerd worden aan het sociale en financiële kapitaal bij aankomst.

Hoewel de reis soms ver leidt en de bestemming soms uit het zicht verdwijnt, biedt deze uitgave een mooie bloemlezing van comparatiefhistorisch migratieonderzoek in Europa. Zoals de auteurs zelf aangeven, is dergelijk onderzoek een even moeilijke als nodige oefening in het licht van de groeiende publieke bekommernis om de toekomst van nieuwe migranten. Vergelijken is het enige instrument van de historicus om de beperkingen van tijd en ruimte te overstijgen. Dankzij het synthetiserend redactie-

werk in inleiding en conclusie levert deze bundel ook een belangrijke bijdrage tot de uitbouw van een veralgemenend perspectief op de mogelijkheden en beperkingen van integratieprocessen in het verleden en de toekomst, dat een belangrijke correctie biedt op inzichten die louter op de Amerikaanse ervaring gebaseerd zijn.

Anne Winter
Vrije Universiteit Brussel

Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2007) 477 p.
ISBN 9789023419747

Zeven jaar na zijn geruchtmakende NRC-essay 'Het multiculturele drama' verscheen in 2007 Paul Scheffers vuistdikke boek *Het land van aankomst*. Hierin geeft de auteur antwoord op de uiteenlopende kritiek die zijn alarmerende boodschap over de falende integratie van met name de tweede generatie Turken en Marokkanen heeft losgemaakt. Daarbij trekt hij uitvoerige parallellen met soortgelijke migraties in het verleden van West-Europa en de Verenigde Staten. Het boek is om twee redenen relevant voor historici. Ten eerste is het een document waarin de Nederlandse worsteling met het migratievraagstuk aan het begin van de eenentwintigste eeuw wordt geboekstaafd, met de auteur als aanjager. Zeer interessant dus voor toekomstige historici die dit breed uitwaaierende debat later willen reconstrueren. Daarnaast gaat de auteur te rade bij historici om hedendaagse ontwikkelingen te duiden. Over de gevolgde methode is hij tamelijk vaag en de lezer zoekt vergeefs naar een duidelijke leidraad in het woud van literatuur en informanten, terwijl het ontbreken van voetnoten de tekst niet altijd even controleerbaar maakt.

Het betoeg van Scheffer wijkt niet wezenlijk af van zijn *j'accuse* uit 2000. Volgens hem hebben vooral politici, beleidsmakers en wetenschappers de ogen te lang gesloten voor de schaduwzijden van de grootschalige immigratie die in de jaren zeventig op gang kwam, waarbij opvalt dat het boek zich grotendeels beperkt tot migranten en hun nakomelingen uit Marokko en Turkije. De dreigende onderklassenvorming van de tweede generatie zou lang zijn genegeerd, terwijl daarnaast de gebrekkige identificatie met Nederland en de omarming van de orthodoxe islam hem grote zorgen baren. In zijn perspectief ligt de schuld hiervoor voor een belangrijk deel bij de cultuurrelativistische, conflictvermijdende en kosmopolitische elite, die pas door de revolve van Fortuyn werd gedwongen om de werkelijkheid van het multiculturele drama onder ogen te zien.

Scheffer is vaak opvallend genuanceerd en laat ruimte voor twijfel en tegenstemmen. Bovendien merkt hij terecht op dat de conflictueuze worsteling met het vraagstuk van de integratie en de reacties die deze bij migranten oproepen, op zich een teken van integratie zijn. Uiteindelijk betoont hij zich gematigd optimistisch over de langere termijn, maar ècht gerust op een goede afloop lijkt hij niet. Zijn boek dient dan ook vooral te worden gelezen als een verzameling recepten om het tij te keren. Nu snijdt zijn kritiek op een aantal punten zeker hout. De integratie van een deel van de tweede generatie is inderdaad zorgwekkend, de identificatie met Nederland van veel jonge Turken en Marokkanen (en Antillianen) laat te wensen over en het leren van Nederlands en het disciplineren van criminele jongeren dient hoog op de beleidsagenda te staan. Hij levert echter nergens het bewijs dat dit alles het gevolg is van decennialang naïef multiculturalisme. Zo wijkt de zorgwekkende situatie van soort-

gelijke migranten in landen als Duitsland en Frankrijk nauwelijks van de Nederlandse af, terwijl de roep om assimilatie daar toch al veel eerder klonk. Bovendien heeft zijn beeld van het Nederlandse klimaat tot aan de opkomst van Fortuyn karikaturale trekken. Natuurlijk kan wie zoekt altijd voorbeelden van doorgeschoten multiculturalisme of cultuurrelativisme vinden, maar dat is nooit de dominante toon geweest bij beleidsmakers en politici. Al vanaf het WRR-rapport over minderheden uit 1979 stond de bestrijding van achterstanden centraal en werd slechts symbolisch lippendienst bewezen aan het belang van etnische identiteiten. Wat dat betreft, blijft het wachten op een systematische analyse van politiek debat, beleid en onderzoek in het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Waar het gaat om het belang van historische vergelijkingen laat Scheffer uitvoerig zien dat het proces van immigratie en integratie sinds het midden van de negentiende eeuw zowel in West-Europa als de Verenigde Staten bepaald niet over rozen ging. Maar terwijl migratiehistorici dergelijke overeenkomsten vooral gebruiken om de hedendaagse morele paniek te relativiseren, dient deze kennis in *Het land van aankomst* een ander doel. Voor Scheffer dienen we hieruit de les te trekken dat grootschalige en problematische immigraties in de toekomst voorkomen moet worden. Zijn grote bron van inspiratie is de Amerikaanse auteur Oscar Handlin, die in 1951 zijn epische en zeer invloedrijke boek *The uprooted* publiceerde (p. 15-17). Voor Scheffer is dat het bewijs dat immigratie en integratie vaak zeer pijnlijk en ontwrichtend zijn, zowel voor de migranten als voor de ontvangende samenleving. Met dat standpunt gaat hij volledig voorbij aan tal van studies die vanaf de jaren zestig de kern van Handlins these overtuigend hebben weerlegd. Oppositie tegen immigratie ontbrak ook in de Verenigde Staten zeker niet, zoals Scheffer aan de hand van John Higham en Aristide Zolberg laat zien, maar het idee van de ontworteling is al sinds de jaren tachtig verworpen. Een goede samenvatting vormt bijvoorbeeld John Bodnars studie *The transplanted* (1985), die niet toevallig een andere botanische beeldspraak prefereerde. Het is een groot gemis in Scheffers boek dat hij deze en vele andere cruciale studies (Nancy Foners *From Ellis Island to JFK*, Leslie Mochs, *Moving Europeans*) niet heeft geconsulteerd. Hetzelfde geldt voor empirische studies over integratie en assimilatie die een gedifferentieerd en minder somber beeld laten zien, zoals Tribalats *Faire France*, studies over de tweede generatie in Europa door Maurice Crul e. a. en Perlmans kritiek op de theorie van 'segmented assimilation' in *Italians then, Mexicans now*.

Tot slot valt op dat Scheffer nauwelijks aandacht besteedt aan het stigmatiserende en zelfisolerende effect van de anti-islam retoriek of aan de werking van discriminatie (p. 424). De plausibele veronderstelling dat dat islamisering in eigen kring in de hand werkt en identificatie met Nederland eerder blokkeert dan vergemakkelijkt, zul je in dit boek vergeefs zoeken. Hoewel ik het met Scheffer eens ben dat kritiek en zelfkritiek op religieuze principes die indruisen tegen een open democratische samenleving noodzakelijk zijn, hangt veel af van de toon en de wijze waarop moslims worden aangesproken. Te vaak is de expliciete of impliciete boodschap dat zij op zijn best voorwaardelijke Nederlanders zijn. Met als gevolg dat zij voortdurend moeten bewijzen te deugen. De parallellen met het antisemitisme (ook al zijn er verschillen) maken duidelijk dat een wind zaaiend vertoog gemakkelijk onaangename stormen kan veroorzaken.

Leo Lucassen
Universiteit Leiden

J.K.T. Postma, *Honderd jaar Miljoenennota* (Den Haag: Sdu, 2006) 93 p.
 ISBN-10 9012117402

Dit boekje behandelt de geschiedenis van de Miljoenennota, waarvan honderd jaar geleden, in 1906, het eerste exemplaar verscheen. De Miljoenennota had toen acht pagina's hoofdttekst, inmiddels is dat uitgebreid tot ongeveer 85 pagina's (afgezien van de bijlagen met tabellen). De auteur is niet alleen bekend als hoge ambtenaar bij Financiën, ook was hij in de periode 1999-2002 burgemeester van Leiden. Eigenlijk gaat het in dit boek niet alleen om de Miljoenennota – de schriftelijke neerslag van wat in de negentiende eeuw nog de mondeling uitgesproken 'miljoenenrede' was – maar om een korte, overzichtelijke geschiedenis van de overheidsbegroting. Ondanks de hoofdtitel begint het boekje dan ook met twee hoofdstukken over de periodes 1798-1848 en 1848-1914. Het gevolg is dat ongeveer een derde deel van het 'essay' zich bezighoudt met de periode voorafgaand aan de eerste Miljoenennota. Logischer was geweest om de tweehonderdste verjaardag van het nationale belastingstelsel, ingevoerd onder I.J.A. Gogel in 1806, in de titel op te voeren. Maar dan had met name de cijfermatige onderbouwing van dit eerste deel wel wat uitvoeriger moeten zijn.

In het gedeelte over de negentiende eeuw wordt de ontstaansgeschiedenis geschetst van een begrotingsbeleid met een toewijzings- en autorisatiefunctie, maar tevens een controlefunctie. Zoals we allemaal weten was het voor 1840 een prealabele kwestie om de uitgeefdrift van Willem I onder controle te krijgen. De koloniale baten gaven de overheidskas vervolgens een paar gemakkelijke decennia, maar na 1870 begonnen de zorgen weer toe te nemen en moest de minister van Financiën streng opletten of de miljoenen niet sneller werden uitgegeven dan ze binnenkwamen. Dankzij het 'budgetrecht' kreeg ook het parlement steeds meer te zeggen over de wijze waarop het publieke geld werd besteed: meerdere keren werd een minister of een heel kabinet naar huis gestuurd omdat de financiële plannen niet door de Kamer werden goedgekeurd.

Vanaf 1906 wordt telkens per subperiode met een grafiek in beeld gebracht hoe het trio collectieve uitgaven, begrotingssaldo en overheidsschuld zich ontwikkelden als percentage van het BBP. Dit geeft helder inzicht in de stand van zaken van de overheidsfinanciën, met name van de effecten van de beide wereldoorlogen en de twee oliecrises. Het overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen is helder en beknopt, zoals het ondoorzichtige financieel beleid tijdens de depressie van de jaren dertig en de nieuwe budgetprincipes na 1945. In 1946 stelde Liefwinck de traditie van het koffertje in – het eerste Prinsjesdag-koffertje kostte fl. 3,75 bij een Haagse leerhandel! Na de wederopbouw brak de periode van het 'grote uitgeven' aan (1965-1973). Het hierop volgende tijdperk van 'toenemende instabiliteit' (1973-1982) kan eigenlijk ook heel goed getypeerd worden door het grote uitgeven, alleen begon na 1973 de overheidsschuld flink op te lopen – iets wat de auteur blijkbaar kwalijk vindt. De periode daarna heet 'budgettaire sanering' (1982-1994). Bij de laatste periode, 1994 tot heden, waarin Nederland naar de EMU-norm toewerkt en de euro invoert, onthoudt de auteur zich van een typering.

Het blijft allemaal nogal aan de oppervlakte en dat kan ook niet anders in zo'n dun boekje. Het was natuurlijk mooi geweest als er naast de (nogal klein afgedrukte) grafieken ook tabellen waren geweest met dezelfde gegevens, niet alleen als percentage maar ook in absolute termen. Daarin had een uitsplitsing kunnen staan naar rijksoverheid en lagere overheden en naar sociale uitgaven, infrastructurele uitgaven, onderwijsuitgaven, personeelslasten etc. Terugkerend is er aandacht voor de rol van de minister van Financiën in het kabinet. Dit is natuurlijk een belangwekkend onderwerp, omdat deze minister de eervolle taak heeft de overheidsuitgaven in toom te

houden en zijn been stijf moet houden als zijn collega's van de *spending departments* al te expansief worden. Maar tegelijkertijd leidt dit tot een nadrukkelijke perspectiefkeuze. De noodzaak voor sommige *spending departments* om omvangrijke uitgaven te doen krijgt nauwelijks aandacht, maar toch was op sommige momenten de politieke wil om dergelijke uitgaven te doen breed gedragen, denk bijvoorbeeld aan sociale uitkeringen in de jaren zeventig, de uitbouw van het onderwijs sinds de Mammoetwet, of de belangrijke rol van defensie tijdens de Koude Oorlog. De held van het verhaal is nu toch vooral de minister van Financiën, tenminste, als hij een verstandig begrotingsbeleid voert. Het paradigma van de 'Washington consensus', waarbij op budgetdiscipline wordt gehamerd en andere beleidskeuzes, zoals Keynesiaans *deficit spending* streng worden veroordeeld, klinkt hierin door. In de 'algemene evaluatie' van het recente beleid (p. 85) wordt inderdaad het IMF aangehaald dat Nederland een schouderklopje gaf voor zijn solide begrotingsproces.

Dit boekje beoogt een 'essay' te zijn dat voor een ruim publiek een beknopte verhandeling over een rijk geschakeerd onderwerp biedt (p. 9). Wat is de eindconclusie, die toch de achterliggende noodzaak vormt voor een goed essay? Dat het opstellen van een begroting een knappe kunst is die wij in Nederland uitstekend beheersen. Deze magere en wat triomfalistische conclusie geeft weinig verdieping aan wat verder een helder en systematisch werkstuk is. Eigenlijk zou dit boek een aanzet moeten vormen voor een meer gedegen studie naar de overheidsfinanciën, waarbij de economische effecten van de overheidsuitgaven en de keuzes voor verschillende soorten collectieve uitgaven (sociaal vangnet, infrastructuur, reflectie op de rol van de overheid in de economie) expliciet worden geanalyseerd. De gevolgen van het begrotingsbeleid voor de economische ontwikkeling komen nu niet aan de orde. Ook de vergelijking met de overheidsbegroting in omringende of gelijksoortige landen wordt node gemist. Deze zou de overheidsbegroting een plaats geven in de internationale context die tot belangrijke inzichten kan leiden: is Nederland inmiddels, na de uitpattingen van de jaren zestig en zeventig, weer overwegend liberaal geworden (met een kleinere rol voor de overheid) of houdt de overheid de boel hier per saldo nog steeds door coördinatie, regulering en compromis bij elkaar? Het ministerie van Financiën zou eigenlijk zo spoedig mogelijk de middelen moeten vrijmaken om een grondige vervolgstudie te laten schrijven. De toestand van 's lands financiën is, tweehonderd jaar na Gogel, zodanig dat daar ruimschoots de middelen voor aanwezig zijn.

Jeroen Touwen
Universiteit Leiden

Dick van der Meulen, *Rondje om de kerk. Collectieve opstand bij de Nederlandse Spoorwegen* (Amsterdam: Aksant, 2007) 216 p. ISBN 9789052602516

Enkele jaren geleden was Nederland in rep en roer. Het spoorwegbedrijf stond in 2001 namelijk in vuur en vlam. Treinen reden niet op tijd, massale stakingen, ruzie tussen personeel en directie, ruzie tussen de diverse vakbonden, ruzie tussen de bonden en een actiegroep van het personeel, de reizigers boos, de minister in alle staten, enzovoort. Het was nog niet zo erg als in 1672, maar een rampjaar leek het wel. In *Rondje om de kerk* geeft Van der Meulen een indringend verslag van de gebeurtenissen. Dit verslag is daarom zo interessant omdat de schrijver een van de hoofdrolspelers in het conflict was.

Wat was er aan de hand? Het aloude spoorwegbedrijf *ns* was geprivatiseerd en opgesplitst in een aantal tamelijk zelfstandige bedrijfsonderdelen. De managers, die niet zoals vroegere leidinggevendenden uit het bedrijf zelf voortkwamen, wilden de dienstroosters aanpakken. Onder de naam *Bestemming: Klant* zou de directie de oude roosters veranderen zodat het personeel op vaste trajecten kon worden ingezet. De bestaande variatie in de trajecten moest veranderen, wat zou leiden tot procesvereenvoudiging en dus financiële winst. Boze tongen beweerden dat het uiteindelijke doel was om *ns* in stukken te verdelen die vervolgens aan marktpartijen konden worden verkocht. Geen vreemde gedachte, want er bestond ondertussen al een aantal regio's waar andere bedrijven dan *ns* het spoor beheerden. Hoe dan ook, grote delen van het personeel voelden hier niets voor en gaven het plan de bijnaam *Rondje om de kerk*. Veel verder dan een dergelijk rondje zou men als de plannen doorgingen namelijk niet meer komen. Het werk dreigde saaier te worden en dat zou de veiligheid niet ten goede komen.

Wat de spoorwegmannen en -vrouwen nog het meeste dwarszat was het feit dat niemand naar hen leek te luisteren. De managers niet, maar ook de eigen ondernemingsraad en vakbonden niet. Zo ontstond een situatie waarin de gewone werknemers lijnrecht kwamen te staan tegenover iedereen die niet zelf het uitvoerende werk deed.

Dick van der Meulen was een van de eersten die vond dat optreden van het personeel buiten de bestaande kaders moest gebeuren. Bonden en *or* stonden immers eigenlijk aan de kant van de directie en rolden bovendien vechtend over straat. Omdat hij in de jaren tachtig al ervaring had opgedaan met een actiegroep van het personeel, nam Van der Meulen nu het initiatief om weer een dergelijke groep op te richten. Zo ontstond het Zutphens Personeelscollectief (*zpc*). Het voorbeeld uit Zutphen vond snel navolging in zeventien andere standplaatsen en daarmee beet het personeel van zich af.

In de structuur van de personeelscollectieven kwam de opstand van het personeel goed tot uitdrukking. Men was de vaste structuren beu; deze structuren hadden de situatie waar iedereen nu in zat immers veroorzaakt. 'We voelen (...) helemaal niets voor een (vakbond)structuur met bestuur, leden en notulen. Het moet een open, tijdelijke, flexibele organisatie worden waarin vooral het gezamenlijke optreden en beslissen centraal moet komen te staan. Regelaars, leiders en volgelingen ontstaan vanzelf op natuurlijke wijze. Ook willen wij beslist geen nieuwe vakbonden oprichten. De bestaande moeten wakker geschud!' (p. 38).

De toenmalige minister van Verkeer Tineke Netelenbos mengde zich ook in het conflict met de opmerking dat het afgelopen moest zijn met het 'arbeiderszelfbestuur' dat nu heerste bij *ns*. De managers moesten weer gaan 'managen'. Een dergelijk gevoel heerste bij zowel politiek rechts als links, de ene stroming vreesde en de andere hoopte dat de arbeiders nu de macht grepen. Lezing van het boek maakt duidelijk dat de meeste activisten bij *ns* hier in het geheel niet mee bezig waren. Zij voelden zich in hun bestaan bedreigd, zich vanwege het gebrek aan steun met de rug tegen de muur staan en voerden strijd om een zaak waar traditioneel alleen de bedrijfsleiding zeggenschap over had. In die zin past hun optreden binnen recente veranderingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Sinds de economische crisis van midden jaren zeventig is een toenemend aantal stakingen en bedrijfsbezettingen immers gevoerd in verband met het directiebeleid. Dat is een tamelijk nieuwe ontwikkeling, want in de honderd jaar voorafgaand aan de jaren zeventig gingen arbeidsconflicten vrijwel uitsluitend om lonen en arbeidsduur.

Het boek van Van der Meulen dat nu in de winkel ligt, leest als een roman. Alle gebeurtenissen uit de jaren 1999-2002 met betrekking tot het conflict komen aan de orde. Voor actievoerders kan het boek goede diensten leveren, want de acties wor-

den met alle voorbereidingen, aarzelingen, tegenslagen en positieve kanten grondig geanalyseerd. De vakbeweging en dan in het bijzonder FNV Bondgenoten lijkt in ieder geval te hebben geleerd van het NS-conflict, want hun logo siert trots de achterkant van het boek. Ook voor historici is het boek echter de moeite waard. Niet zozeer vanwege de achterin opgenomen bijlagen, die kunnen immers ook worden geraadpleegd in de bij het IISG gedeponeerde archieven van de personeelscollectieven. Vooral de persoonlijke inslag van het boek is een voor historici, maar natuurlijk ook voor andere sociale wetenschappers interessante toevoeging aan archiefmateriaal. Zo vaak hebben we niet de beschikking over ooggetuigenverslagen uit de eerste hand van grote sociale conflicten. En een groot sociaal conflict was het zeker in het net niet rampjaar 2001.

Sjaak van der Velden

Wetenschappelijk Bureau van de SP, Rotterdam, en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Marian van der Klein en Saskia Wieringa (eds.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam: Aksant, 2006) 184 p. ISBN 9789052602318

De *Zeitgeist* van *Mai 68* lijkt bijna veertig jaar later niet terug in de fles te krijgen, dat bewijst ook *Alles kon anders*. De oorsprong van deze verzamelbundel is een colloquium gehouden naar aanleiding van de gezamenlijke zeventigste verjaardag van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. De bijdragen, geschreven door historici en sociale wetenschappers, maken af en toe de dwarsdoorsnede tussen deze archieven. Met zes van de negen bijdragen over de vrouwenbeweging, de homo- en lesbischebeweging ligt de nadruk vooral op genderverhoudingen en de seksuele identiteit. Sommige bewegingen die evengoed met mei '68 worden geassocieerd, komen niet aan bod – de voor Amsterdam zo kenmerkende provobeweging ontbreekt bijvoorbeeld.

Beïnvloed door sociologische literatuur over sociale bewegingen staan het repertoire van politieke actie en de protestcultuur centraal in deze uitgave. De auteurs vragen zich af waarop het actierepertoire – de handige toneelmetafoor van Charles Tilly – van de sociale bewegingen steunt en hoe dit repertoire in het verloop van de tijd is veranderd. Vooral de wisselwerking tussen actievormen van verscheidene sociale bewegingen vormt een belangrijk aandachtspunt. Hoe sociale bewegingen leentjebuur spelen bij andere bewegingen en deze actievormen imiteren, toe-eigenen en ten slotte transformeren, waardoor een eigen dynamiek ontstaat, wordt uiteenlopend onderzocht, waarbij de begrippen 'imitatie' en 'transformatie' een leidraad bieden.

Casestudies zijn de 'Vrouwenstaking' uit 1981 voor de legalisering van abortus, de feministische organisatie 'Man Vrouw Maatschappij' en de lesbische *Sturm-und-Drang*-groep 'Paarse September'. Deze laatste actiegroep is hier een vreemde eend in de bijt, want de analyse beperkt zich tot een duiding van haar provocatieve ideeën. De actievormen van werknemers, de Vrouwenbond Federatie Nederlandse Vakbeweging en de Nederlandse vredesbeweging worden dan weer over een langere periode bestudeerd. Dit is ook het geval voor het socialistisch feminisme in Nederland, waarbij feministische tijdschriften het empirische materiaal bieden. De bijdrage over het actierepertoire van de homobeweging is een beschouwend stuk. Een getuigenis over het landelijke succes en de virtuele onzekerheid van het antiracistische Kroesje rondt verrassend af. Deze stichting, verwijzend naar smeltkroes, die zich richt op pubers en

hun omgang met de culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving, kan als een hedendaagse variant van de ‘verbeelding aan de macht’ worden beschouwd.

De variërende thema’s, de diverse periodes en de ongelijke analyses zijn wellicht de reden waarom een afsluitend hoofdstuk met een conclusie ontbreekt, al probeert het inleidende hoofdstuk besluitend vooruit te blikken. De bijdragen worden veelal doorspekt met persoonlijke getuigenissen die de bevlogenheid van de actievoerders belicht. Afbeeldingen van affiches en sprekende (zwart-wit) foto’s van actievoerders en hun uiterlijke kenmerken maken de analyses doorleefd. Behalve het hoofdstuk over Kroesje vormen het verbale geweld en de typische talige constructie van sommige sociale bewegingen geen extra aandachtspunt. Jammer is ook dat de ‘aloude’ (p. 11) vakbeweging tegenover de zogenaamde ‘nieuwe’ sociale bewegingen wordt geplaatst. Een onderscheid dat pejoratief en misleidend is. Immers, de emanciperende rol van de vakbeweging loopt vooralsnog niet ten einde en tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ sociale bewegingen valt niet altijd een rigoureuze lijn te trekken. Dit laatste blijkt ook uit *Alles kon anders* zélf: sociale bewegingen maken gebruik en bouwen voort op actievormen van andere bewegingen. Het transhistorische en grensoverschrijdende karakter hiervan wordt erkend, maar maakt amper deel uit van de analyse. Dat de staking al in het oude Egypte en de middeleeuwen voorkwam, is trouwens een anachronistische uitschuiver: men kan enkel van stakingen spreken wanneer de arbeidsverhoudingen zijn gebaseerd op loonarbeid.

Alles kon anders bewijst dat een eenvoudig ‘doorgeefmodel’ van repertoires een te simpele voorstelling van zaken is. Van belang is niet alleen welke actievorm wordt overgenomen, maar ook wie dit doet. Een mooi voorbeeld hiervan biedt de ‘Vrouwenstaking’ van 1981. Het marxistisch geïnspireerde Landelijk Stakingscomité maakte dan wel gebruik van ‘het stoerste repertoirestuk van de arbeidersbeweging’ (p. 36), maar het radicaalfeministische protest tegen de gewraakte abortuswet van 1981 botste op het niet-economische karakter van het stakingsdoel. De ‘Vrouwenstaking’ kenmerkte zich bijgevolg door haar ‘diffuse en relatief beperkte karakter’ (p. 34) en kon niet verhinderen dat deze abortuswet, waarbij het beslissingsrecht bij de arts lag, op 28 april 1981 werd goedgekeurd. Het *momentum* van het stakingscomité was voorbij en de radicaalfeministische stroming raakte geïsoleerd.

De tweespalt tussen gematigden en radicalen, opgesloten in hun ‘eigen arrogante overtuiging van het eigen Gelijk’ (p. 14), lijkt wel de *fil rouge* van *Alles kon anders*. Sommige protagonisten slaken daarbij een *mea culpa* voor de arrogante gelijkhebbigheid en groepsdwang, wat enigszins een domper plaatst op de optimistische retoriek van toen. Toch klinkt ook spijt dat de stelling ‘het persoonlijke is politiek’ is vergeten (p. 107). Maar de inbreng van gematigde bewegingen met hun onderhandelingsstrategie gericht op de overheid wordt erkend – inhoud en vorm gaan vaak samen. Hoewel succes en falen niet het studiedoel van deze uitgave is, wordt het actierepertoire er dus vaak mee verbonden. Zo worden bedrijfsbezettingen en ‘ludieke aksies’ vooral in verband gebracht met de zwakte van de vakbeweging vandaag. En ook al stond de radicale protestcultuur zo haaks op de mythologische overlegcultuur in Nederland, uiteindelijk was ze functioneel voor de versterking van dit zelfde overleg en het vernieuwen van het actierepertoire bij de pragmatici. *Alles kon anders* is een leeswaardig, creatief en verzorgd uitgegeven bundel. Vooral wie geïnteresseerd is in de vrouwenbeweging in Nederland tijdens de Tweede Feministische Golf zal er gading in vinden.

Kurt Vandaele
Universiteit Gent

Paul E. Werkman, *'Laat uw doel hervorming zijn!' Facetten van de geschiedenis van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (1909-1959)* (Hilversum: Verloren 2007) 402 p. ISBN 9789065509833. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit Amsterdam 2007.

Het komt niet veel voor, maar Paul Werkman maakte gebruik van de mogelijkheid om op artikelen te promoveren. Acht artikelen over de periode 1987 tot en met 2006 plus een nog niet eerder gepubliceerd stuk vormen zijn boek over het CNV in de eerste vijftig jaar. Het is ook een overzicht van twintig jaar Werkman als historicus over het CNV. Een proefschrift als oeuvreprijs als het ware. Werkman heeft zijn artikelen stilistisch bewerkt, de literatuur is geheel bijgewerkt en de artikelen zijn van samenvattingen en conclusies voorzien. Vooral dit laatste is aangenaam. Werkman toont zich in deze toevoegingen uitgesprokener en kritischer. Alsof hij nu durft te zeggen wat hij eerder alleen nog dacht. Deze bewerking ondervangt echter niet de vele doublures – het grote nadeel van een bundeling van artikelen.

Het grote voordeel is het overzicht dat over vijftig jaar CNV verkregen wordt. Duidelijk wordt hoezeer de geschiedenis van het CNV het verhaal is van een worsteling met de moderne wereld aan de ene kant en een ontworsteling aan de greep van de orthodox-protestanten aan de andere kant. In het eerste hoofdstuk laat Werkman zien hoe de archaïsche gedachten over de samenwerking tussen 'heer en knecht' moeizaam spoorden met de werkelijkheid van die tijd. Maar een protestant laat de Bijbel niet makkelijk los. De aan het Bijbelboek Spreuken ontleende gedachte ('Rijken en armen ontmoeten elkander, de Heere heeft hen beiden gemaakt') werd desalniettemin gekoesterd. Nadat de werkgevers en werknemers organisatorisch uit elkaar gegaan waren, kwam de gedachte in 1937 weer terug in de oprichting van het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, waar beiden zonder gevaar met elkaar in gesprek konden blijven.

Deze volharding van de protestanten komt terug in de wrijvingen tussen de vakbeweging en de protestantse orthodoxie. Met religieuze ijver storten de predikanten zich in de discussies over het bestaansrecht van de vakbeweging. Zij was een aantasting van de door God gegeven samenleving. Het overwegend conservatieve protestantse deel van Nederland zat niet te wachten op de georganiseerde arbeiders, die als nieuwe macht vrees inboezemden. Om die reden werd eerst het stakingsrecht en later de medezeggenschap van de arbeiders betwist. Op praktisch dezelfde Bijbelse gronden die de tegenstanders hanteerden, wisten de voorstanders te betogen dat de vakbeweging binnen de bestaande verhoudingen wel degelijk bestaansrecht had. Hoewel aan de integriteit van de discussianten niet getwijfeld hoeft te worden, is duidelijk dat achter de religieuze debatten zich in wezen een strijd om de macht afspeelde, een gevecht tussen de oude en nieuwe maatschappelijke orde. Het waren debatten die als een molensteen om de nek van het CNV hingen; de belangenbehartiging werd er uiterst moeilijk door gemaakt. Soms krijgt men de indruk dat het CNV een gehandicapte vakbeweging is.

Neem het grote ideaal van het CNV – Werkman noemt dit het hoofddoel van het CNV (p. 136) – de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. De tijd om rustig aan de realisering van dit ideaal te kunnen werken kreeg de christelijke vakcentrale niet. De antirevolutionaire huisfilosoof Herman Dooyeweerd nam op felle wijze stelling tegen deze, in zijn ogen gevaarlijke dwalingen van de protestantse leer. Medezeggenschap van arbeiders was een aantasting van de eigendomsrechten en van de gezagsverhoudingen zoals die door God bedoeld waren. Voor het CNV was de oplaaierende discussie

een bittere pil. Meegaan met Dooyeweerd betekende het lang gekoesterde ideaal prijsgeven én zich isoleren van de andere vakcentrales, afwijzen hield conflicten in eigen kring in. Niet alleen binnen de protestantse zuil, want de dooyeweerdiaanse invloeden waren ook in de CNV gelederen doorgedrongen. Dit laatste verklaart waarom de anti-revolutionaire filosoof, die buiten de ARP geen volgelingen kende, het CNV zolang in gijzeling kon houden. Het CNV hinkte naar de PBO.

De PBO is voor Werkman het bewijs dat het CNV maatschappelijke hervormingen niet uit de weg ging om de positie van de arbeiders te verbeteren. En dus schrijft hij in de Nabeschouwing (p. 313) dat zijn boek afrekenet met de opvatting dat het CNV niet heeft bijgedragen aan de bevrijding van de arbeidersklasse en zich wel degelijk een vakbeweging mag noemen. Maar is dit geen achterhaalde stelling? Zijn er nog serieuze wetenschappers die het CNV in zijn eerste vijftig jaar willen omschrijven als een 'naar binnen gerichte godsdienstige vereniging'? Door deze stelling zo'n prominente plaats te geven (tot op de achterflap toe) overstemt hij zich een beetje. Werkmans proefschrift is toch een boek geworden waarin het gaat om de ontwikkeling van het christelijk-sociale gedachtegoed binnen de protestants-christelijke zuil. Het gevolg is een boek over de arbeidersbeweging waarin geen (christelijke) arbeiders te zien zijn, waarin niet één staking voorkomt of voorbeelden van sociale strijd die verbetering van het lot van de arbeiders tot doel had. In die zin haalt Werkman het bewijs voor zijn stelling voornamelijk uit de intenties van het CNV.

Arno Bornebroek

NIOD

Detlef Pollack en Jan Wielgoths (eds.), *Dissent and opposition in Communist Eastern Europe. Origins of civil society and democratic transition* (Aldershot en Burlington: Ashgate, 2004) 275 p. ISBN-10 0754637905

Vergelijkend onderzoek naar de voormalige communistische landen in Oost-Europa is gestaag in opkomst. Maar zelden wordt daarbij zo'n breed terrein bestreken als in *Dissent and opposition in Eastern Europe*, dat hoofdstukken over Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije, Oost-Duitsland, de Sovjet-Unie, Estland, Roemenië, Bulgarije, Kroatië en Slovenië bevat. De bundel is samengesteld door Detlef Pollack en Jan Wielgoths, twee Duitse sociale wetenschappers die naam hebben gemaakt met vernieuwend onderzoek naar oppositiebewegingen in Oost-Duitsland. Pollack en Wielgoths passen theorieën en begrippen uit het onderzoek naar westerse sociale bewegingen toe op oppositiebewegingen tegen het communisme. Zo hopen ze een scherper beeld te krijgen van de sociale en politieke factoren die ontstaan, ontwikkeling en uitstralingskracht van zulke bewegingen kunnen verklaren. Voor deze bundel hebben ze tien auteurs uitgenodigd deze aanpak ook bij andere landen dan de DDR in de praktijk te brengen. Daarmee willen ze niet alleen de verschillen tussen de diverse communistische landen verhelderen, maar ook wat licht werpen op enkele sleutelvragen uit het onderzoek naar oppositie tegen het communisme: wat voor rol speelden de oppositiegroepen in communistische samenlevingen en wat is hun bijdrage aan de ineenstorting van het communisme geweest?

Deze ambitieuze opzet komt niet helemaal uit de verf. Veel hoofdstukken zijn vooral informatief en bestaan uit een overzicht van de geschiedenis van oppositie in het desbetreffende land, een korte introductie op de belangrijkste historiografische

debatten en een literatuurlijst. Op de door Pollack en Wielgoths centraal gestelde vragen wordt niet altijd expliciet ingegaan en ook van de door hen bepleite theoretische aanpak is soms maar weinig terug te vinden. Dat ligt niet alleen aan de auteurs, maar is ook een weerspiegeling van de stand van het onderzoek, die in sommige landen nog niet aan theoretisch verfijnde vraagstellingen toe is. Over de Oost-Duitse oppositie is een karrenvracht aan literatuur verschenen, ook over Tsjechoslowakije en Polen is inmiddels veel bekend, maar in andere landen vallen er nog veel witte plekken in te vullen. Zeker in landen waar de politieke erfgenamen van de communisten nog een flinke vinger in de pap hebben, heeft zulk onderzoek niet de hoogste prioriteit.

De kracht van het boek zit niet in de individuele hoofdstukken, die weinig nieuws bevatten, maar in het brede panorama dat zo ontstaat. In veel onderzoek naar oppositie en verzet tegen het communisme gaat de meeste aandacht uit naar landen als Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije, waar massale protesten de communistische regimes al voor 1989 aan het wankelen hebben gebracht. Juist door landen in de analyse te betrekken waar oppositiebewegingen een marginale rol hebben gespeeld, kunnen de verschillen in aard en omvang van de oppositiebewegingen beter worden verklaard. Pollack en Wielgoths doen dat in een boeiend slotartikel waarin ze proberen enkele algemene conclusies uit de verschillende casestudies te destilleren. De belangrijkste daarvan is dat er geen algemeen patroon te ontwaren is. Hoewel de communistische regimes in Oost-Europa met vergelijkbare problemen te maken kregen, zoals de uit de Sovjet-Unie overwaaiende destalinisatie en de in de jaren zestig inzettende economische stagnatie, kozen ze voor verschillende oplossingen, waarvan de één meer protest ocriep dan de ander. De oppositiebewegingen moeten daarom niet als een geïsoleerd fenomeen worden bestudeerd, maar steeds in samenhang met de strategische keuzes van de diverse regimes. Die waren van grote invloed op de mogelijkheden van de protestbewegingen, evenals omstandigheden als het bestaan van kritische fracties in de communistische partij, die een springplank voor dissidenten konden zijn. Maar ook de mate waarin de regimes (financieel) afhankelijk raakten van het Westen en de per land variërende steun en aandacht die de oppositie van westerse politici en journalisten kregen, waren van belang. Wat betreft de revoluties van 1989 relativeren Pollack en Wielgoths de betekenis van de oppositiebewegingen. Alleen al het feit dat ook in landen waar vrijwel geen oppositie bestond (Albanië, Roemenië) het communistisch systeem ten einde kwam, toont aan dat de rol van dissidenten niet allesbepalend was.

In sommige gevallen roepen de door Pollack en Wielgoths aangedragen factoren vooral nieuwe vragen op. Zo benadrukken ze dat de aanwezigheid van via informele netwerken met elkaar verbonden dissidentengroepen een belangrijke voorwaarde was voor de opkomst van een stevige, eendrachtige democratische oppositie die de post-communistische fase kon domineren. Inderdaad slaagden de oude elites er in landen waar zulke netwerken nauwelijks bestonden (Bulgarije, Roemenië, Rusland) vaak in hun dominante positie te behouden. Dat verklaart echter niet waarom zulke netwerken in sommige landen sterk ontwikkeld waren en in anderen juist niet. Een meer historische blik had hier uitkomst kunnen bieden. Toch is *Dissent and opposition in Communist Eastern Europe* een geslaagde *tour d'horizon* van de verschillende vormen van oppositie tegen communistische regimes. Pollack en Wielgoths mogen dan geen definitieve antwoorden geven, ze slagen er wel in oude vragen een stuk scherper te stellen en dat is een verdienste van formaat.